

В тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української «глибинки» на початку ХХ ст.

Дмитро Чорний

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 66-78.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

У ТІНІ ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРІВ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСТ УКРАЇНСЬКОЇ «ГЛИБИНКИ» НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Упродовж останніх десяти-п'ятнадцяти років історія українських міст привертає дедалі більшу увагу дослідників. Зростання інтересу до історії малої батьківщини (населеного пункту, регіону) сприяло посиленню пошукової роботи науковців, краєзнавців, аматорів. Зростає кількість публікацій з історії міст, урізноманітнилися їх тематика та жанри. На сторінках збірників наукових праць, журналів, що з'явилися в багатьох обласних центрах, певне місце посідає міська проблематика. Регулярно відбуваються наукові конференції з різних аспектів урбанізації. Обговорюються перспективи перевидання на новій документальній та методологічній основі «Історії міст і сіл» України. Міські органи самоврядування фінансують написання та видання книжок з історії міст, у тому числі навчальних посібників.

У даній статті спробуємо визначити деякі концептуальні проблеми, що порушуються в сучасній історіографії, а також тенденції розвитку повітових, безповітових та позаштатних міст (щодо яких вживаються визначення «міста глибинки», «провінційні», «малі» тощо) в Україні, перш за все Лівобережній, від початку ХХ ст. до Першої світової війни.

Цілком природно, що найбільш активно розгортаються студії з історії великих міст. Так, у Харкові перевидано фундаментальну працю Д.І. Багалія та Д.П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования», яка вперше побачила світ у 1905-1912 рр. З'явилися новітні дослідження, у тому числі переклади з англійської, з історії Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Полтави¹.

Поступово розширюються географічні рамки дослідницької роботи, об'єктом якої стають середні та малі міста. У Харкові в 1992-1995 рр. було видано серію з дев'яти збірників документів «Старовинні міста Харківщини», в яких висвітлено історичну долю повітових (Зміїв, Валки, Вовчанськ, Ізюм, Куп'янськ, Богодухів) та безповітових (Чугуїв, Краснокутськ, Золочів) міст². Побачили світ публікації з історії Глухова, Мелітополя, Запоріжжя, Вовчанська, Миргорода, Ніжина, Новгород-Сіверського, Бахмута³. Однак слід зазначити, що серед дисертаційних робіт переважають дослідження з історії міст Правобережної України⁴.

У переважній більшості монографій, статей, дисертацій, посібників увага авторів прикута до подій другої половини ХІХ ст., доби національно-демократичної революції, а також 1920-1930-х рр. Відрізок часу від початку ХХ ст. до 1916 р. часто «випадає» з поля зору урбаністів. Причини такого становища, на наш погляд, криються в низці об'єктивних і суб'єктивних факторів. По-перше, шукаючи витoki революцій 1905-1907 та 1917-1920 рр., дослідники зосередили головну увагу на вивченні доби Великих реформ, розкритті особливостей міського життя у Російській імперії 1870-1890-х рр. Події 1901-1914 рр. відступили на другий план як такі, що лише автоматично продовжують тенденцію розвитку попередніх десятиліть. По-друге, дається взнаки ефект дослідженості проблем початку ХХ ст. Приміром, про Першу російську революцію, робітничий клас написано стільки, що важко визначатися з пріоритетними сюжетами. По-третє, в архівах відклалися не так і багато документів, особливо щодо 1910-х років.

При висвітленні історії міст значна увага приділяється виникненню та діяльності в них осередків політичних партій, деяким іншим аспектам суспільно-політичного життя, біографіям місцевих діячів, меценатів. Поза увагою залишаються натомість демографічні процеси, соціальна структура населення, розвиток промисловості, ремесла, торгівлі, освіти.

На наш погляд, у більшості публікацій домінує підхід, який можна умовно назвати локальним, коли історія міста подається як його біографія. Взаємодія, зв'язки з місцевою периферією (повітом, районом), місцевою та загальноукраїнською історією представлені в небагатьох працях⁵. Але все активніше торує шлях новий, соціально-контекстуальний підхід, у рамках якого місто розглядається як елемент більш широкої суспільної системи⁶.

Визначеність щодо головних дефініцій, якими оперують фахівці, стає важливою умовою подальшого розвитку урбаністичних студій. На наш погляд, це стосується й самого об'єкта дослідження. У літературі можна виділити кілька варіантів відповіді на запитання: «Що є місто?» на різних стадіях історичного розвитку. Частина науковців, спираючись на методологічні зауваги В.Семенова-Тянь-Шанського, доводить необхідність вивчати так зване «реальне місто», не оглядаючись на адміністративний статус населеного пункту в той чи інший час. Найголовнішим критерієм при цьому є ступінь розвитку економічного життя: промисловості, торгівлі, ремесла, промислів⁷. Таким

чином, у поле зору істориків потрапляють численні населені пункти, що мали на початку ХХ ст. статус містечка, посада, фабричного селища при руднику, копальні чи великому заводі. А.О. Гуменюк доводить, що, приміром, «реальне число міських поселень на Правобережній Україні наприкінці ХІХ ст. більш як удвічі (99 проти 41) перевищувало офіційно визначену їх кількість»⁸. Натомість Б.Миронов наполягає на необхідності дотримуватися правила, згідно з яким лише населені пункти, що мали офіційно визнаний статус міста, мають залишатись об'єктом дослідження⁹.

Звісно, кожен з існуючих концептуальних підходів має аргументи «за» або «проти». На наш погляд, необхідно підходити до визначення статусу населеного пункту з урахуванням цілого комплексу ознак. Серед них на першому місці повинно бути офіційне визнання. Характер економічного життя, соціальна структура населення, наявність самоврядування, закладів освіти, міської періодичної преси, еволюція статусу і особливо *міської самосвідомості мешканців* повинні бути невід'ємними компонентами аналізу.

Яскраві приклади необхідності саме комплексного підходу демонструють історичні долі багатьох міст. Міські самоврядування Золочіва, Недригайлів, Березни на початку ХХ ст. порушили клопотання про надання статусу села або містечка¹⁰. Головний аргумент — бажання позбутися додаткових витрат, а отже, податків, якими обкладалися жителі на додачу до земських та державних зборів. Приміром, у Золочеві обсяги власне міських витрат не перевищували 9 тис. крб. на рік. І хоча в місті діяв банк, чотири ярмарки¹¹, населення проте наполегливо вимагало перетворити Золочів на село. Натомість, самоврядування Миргорода, Градизька, Валок, тобто міст, що були ненабагато чисельнішими та економічно розвинутішими, ніж вище згадані населені пункти, навпаки, добивалися запровадження дії Міського положення в повному обсязі¹². Градизьк, зокрема, був центром проведення п'яти ярмарок, а свій міський бюджет протягом 1904-1910 рр. він спромігся збільшити вдвісьтеро, довівши його до 26 тис. крб¹³. Жителі Юзівки боролися за набуття статусу міста. Як свідчать джерела, на початку ХХ ст. Юзівка за своїм зовнішнім виглядом вже відповідала ознакам міського населеного пункту. Тут склалася вся відповідна статусу міста інфраструктура, існувала розвинута крамнична торгівля, мережа початкових і середніх навчальних закладів, індустрія відпочинку тощо. Розгалуженою була і соціальна структура населення. Натомість Миргород, Валки, Градизьк не могли по-

хвалитися всіма цими ознаками. Урешті-решт, Миргород, Валки, Юзівка підвищили свій статус, а Золочів, Недригайлів, Березна знизили. Градизьк, попри бажання жителів, статус міста так і не втримав.

Інша проблема — використання поняття «провінційне місто», яке дедалі частіше вживається лише стосовно повітових, безповітових та позаштатних міст. «Провінційне» місто часто протиставляється так званому «великому» місту. Проте на початку ХХ ст. всі українські міста Російської імперії, навіть Київ, Харків, Одеса, були провінцією порівняно зі столичними Санкт-Петербургом та Москвою. Але в рамках кожної губернії, кожного більшого регіону виділявся центр, стосовно якого всі інші міста, у свою чергу, були периферією.

Вплив губерньського міста Києва поширювався на велику частину Правобережжя. Одеса домінувала над значними територіями Півдня, залишаючи в затінку губерньський центр Херсон. До Харкова тяжіли території не лише колишніх Слобідської України і Гетьманщини, а й Донбасу до Азовського моря включно. Усі ці міста можна вважати локальними столицями. Тому психологічно обгрунтованою, слушною здається назва одного з розділів посібника з історії Дніпропетровська «Столиця Придніпров'я (1881-1916 рр.)»¹⁴.

На початку ХХ ст. владно заявили про себе Кременчук, Луганськ, Олександрівськ, Ніжин, Суми, пульс економічного, політичного, культурного життя яких бився не менш потужно, ніж у Харкові чи Києві у другій половині ХІХ ст. Темп, з яким названі міста наздоганяли визнані регіональні центри, у тому числі темп приросту населення, давав підстави припускати, що незабаром відбудеться перерозподіл сфер впливу в регіоні. Завдяки розвитку залізничного сполучення, засобів масової комунікації, поняття «провінція» як синонім недорозвиненості, вторинності, застиглості, того, що в усьому протиставлене столиці, відходило в небуття.

Першими відчули наближення змін, їх характер, масштаби та значення не постійні мешканці українських міст, а сторонні спостерігачі. Журналіст із Санкт-Петербурга П. Манич, що друкувався під псевдонімом П. Тавричанин, залишив цікаві замальовки міст Півдня Росії, спостереження за їх мешканцями. Зокрема, він писав «коли я потрапив до Катеринослава, я відчув, що перебуваю на кордоні країни культурної, заможної, яскравої й духовно цілковито роз'єднаної з Північчю», тут живуть «якісь нові, невідомі мені в Росії люди, ніде не описані»¹⁵. Отже зміни, що відбувалися в українських містах, призводили до створення якісно нових відносин, стилю життя, поведінки

мешканців. Формувалася нова міська людина, нова спільнота, яка відрізнялася від інших громадян, спільнот імперії. Можна припустити, що це були, з соціокультурної точки зору, вже не звичайні та звичні росіяни (великороси, малороси тощо). Зрозуміло, жителі Катеринослава, Олександрівська, Новомосковська, Павлограда, Бердянська, Маріуполя не відчували себе городянами України. Поки що лише через реальну приналежність до *іншого* краю, в їх середовищі *формувалося* відчуття регіональної спільності, певного територіального патріотизму.

Типологія міст України досліджуваного періоду перебуває на початковій стадії розвитку. У науковій літературі ще не виробились установлені критерії їхньої класифікації. Переважно міста поділяють на групи за чисельністю населення. Сучасні параметри, за якими малим вважається місто, що має до 50 тис. населення, мало прийнятні¹⁶. Вважаємо, у цьому питанні варто прислухатися до фахівців першої половини ХХ ст. Класифікація І.К.Вологодцева, на наш погляд, надає найкращі можливості з'ясувати динаміку зрушень щодо міст України на початку ХХ ст. Він виділив п'ять груп пунктів: відповідно з населенням менше 10 тис., 10-20 тис., 20-50 тис., 50-100 тис., понад 100 тис.¹⁷.

На території Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та материкової частини Таврійської губерній у 1897 р. було 61 місто, з них 57 — повітові, безповітові та позаштатні. Із загальної кількості міського населення зазначеного регіону (1 107 196 чол.) більшість — 738 949, або 66,74 % проживали саме в останніх (усі підрахунки здійснені щодо населених пунктів, що мали офіційний статус міста і знаходилися в кордонах сучасної української держави)¹⁸.

Міста, в яких кількість жителів не перевищувала 10 тис., становили абсолютну більшість — 27 (44,3 %) населених пунктів. У них проживали 185 530 осіб, або 16,8 % міського населення регіону. Середня кількість мешканців такого міста становила 6,8 тис. осіб. Краснокутськ та Куп'янськ майже ідеально вписувалися до цієї категорії. Однак в рамках групи мали місце істотні коливання кількості жителів: від 3,1 до майже 9 тис. в Слов'яносербську, Глинську, Ногайську, Зміїві, Городні, Новгород-Сіверському, Градизьку, Старобільську, Березні, Сосниці, Гадячі, Золотоноші, Лохвиці, Пирятині, Хоролі, Валках, Олешках, Козельці, Королі, Острі, Костянтинограді, Золочеві, Недригайлові, Верхньодніпровську, Орехові.

Другу групу становили 22 міста (36,1 %) з 10-20 - тис. населенням. Саме в них проживала абсолютна більшість городян регіону — 306 810

чол., або 27,7 %. Середня кількість жителів такого міста становила 13,95 тис. Лебедин у Харківській губернії з його 14,3 тис. жителів наближався до середнього показника. Від 10,1 до 19,3 тис. жителів мали Лубни, Миргород, Зіньків, Кролевець, Кобеляки, Вовчанськ, Богодухів, Чугуїв, Ізюм, Борзна, Глухів, Переяслав, Білопілля, Новомосковськ, Мелітополь, Павлоград, Слов'янськ, Прилуки, Олександрівськ, Конотоп, Бахмут.

Лише 7 населених пунктів належали до третьої групи й мали від 20,4 тис. до 32,1 тис. жителів: Луганськ, Ромни, Охтирка, Бердянськ, Суми, Маріуполь, Ніжин. У них проживало майже стільки городян, скільки і в найменших містах — 183,6 тис. Лише одне місто — Кременчук з 63 тис. населенням (близько 6 % городян регіону) — представляло четверту групу. У найбільших містах — Харкові та Катеринославі — проживало 286,8 тис. (26 %) жителів.

Напередодні Першої світової війни в даному регіоні офіційна статистика нараховувала 63 міських населених пункти, з яких 59 належали до повітових, безповітових і позаштатних. Генічеськ і Нікополь отримали цей статус у перші роки ХХ ст. Із загальної кількості (1,83 млн) 1,25 млн, або 68,5 % (тобто, трохи більше, ніж у 1897 р.) проживали в повітових та інших містах «глибинки»¹⁹. Але за цією зовнішньою стабільністю крилися істотні зміни.

Кількість міст з населенням до 10 тис. зменшилася більше ніж удвічі й становила 12; у них проживало лише 4,9 % городян. Середня чисельність їх жителів незначно зросла — до 7,5 тис., також не залишилося жодного міста з населенням менше ніж 5,6 тис. осіб. У Полтавській губернії малих міст не залишилося, натомість у Чернігівській губернії їх було найбільше — п'ять: Козелець, Короп, Остер, Сосниця та Кролевець. Кількість жителів в останньому зменшилася порівняно з кінцем ХІХ ст., внаслідок чого він опинився в іншій «ваговій» категорії. Далі йшли Краснокутськ, Зміїв, Недригайлів, Старобільськ (Харківська губернія), Слов'яносербськ (Катеринославська губернія), Ногайськ, Орехів (Таврійська губернія).

У 1914 р. в регіоні було 24 міста (38,1 %) з населенням від 10 до 20 тис.: Березна, Городня, Новгород-Сіверський, Гадяч, Золотоноша, Градизьк, Лохвиця, Глинськ, Хорол, Золочів, Валки, Чугуїв, Куп'янськ, Верхньодніпровськ, Генічеськ, Переяслав, Пирятин, Лебедин, Миргород, Костянтиноград, Борзна, Зеньков, Богодухів, Вовчанськ. У них проживало 18,2 % міських жителів регіону. Незначно зменшилася середня кількість жителів, що припадала на одне місто такого

масштабу — 13,9 тис. Більшість міст подібного типу було в Полтавській губернії — 11 (з 16). Сім міст (з 16) розташовувалося в Харківській губернії.

Найсуттєвіші зміни сталися у третій групі міст з населенням від 20 до 50 тис. Майже в 2,6 раза збільшилась їхня кількість. У 18 населених пунктах проживало найбільше міських жителів регіону: 509,9 тис., або 27,9 %. Цю категорію міст репрезентували Лубни, Кобеляки, Ізюм, Білопілья, Прилуки, Ромни, Слов'янськ, Павлоград, Бердянськ, Суми, Мелітополь, Олешки, Конотоп, Глухів, Охтирка, Нікополь, Бахмут, Новомосковськ.

П'ять міст регіону перетворилися на відносно великі центри з населенням понад 50 тис.: Кременчук — 75,6 тис., Олександрівськ — 71,8 тис., Луганськ — 65,3 тис., Маріуполь — 55,2 тис., Ніжин — 52,6 тис. Відсоток жителів Харкова та Катеринослава залишився незмінним.

Рівень урбанізації — співвідношення міського і сільського населення — незначно зріс на початку ХХ ст. Приміром, по Чернігівській губернії — на 1,4 %, Катеринославській — на 3,6 %, і становив відповідно 11,2 % та 14,95 %. Якщо ж виділити цей показник без урахування губернського центру та відповідного повіту, то постає картина відносної пропорційності в розгортанні урбанізаційних процесів на півночі та півдні України. Принаймні, вона не до кінця відповідає побутуючим уявленням про прискорене зростання саме міст промислово розвинутого Півдня. За рівнем урбанізації «глибинка» Катеринославської губернії поступалася Чернігівській. У повітах Катеринославщини (без губернського) цей показник зріс на 2,3 % і досягнув у 1914 р. 9,6 %, у той час, як у Чернігівській — на 1,64 % і становив напередодні Першої світової війни 10 %. Для порівняння, у Катеринославському повіті в 1914 р. міське населення становило 39,4 % (зростання на 7,8 % порівняно з кінцем ХІХ ст.), а в Чернігівському повіті — 22,7 % (зменшення на 0,6 %). У Катеринославській губернії Маріупольський та Слов'яносербський повіти вирізнялися вищим рівнем урбанізації або перебували на рівні середньогубернських показників: 12,3 % та 13,5 % у 1897 р., 14,5 % та 18,1 % у 1914 р. У Глухівському, Конотопському, Кролевецькому (у повіті було два міста), Ніжинському повітах Чернігівської губернії рівень урбанізації перевищував середньогубернські показники і становив відповідно 13 %, 14 %, 15,8 % та 23 %, не поступаючись повітам півдня регіону. У Бахмутському, Новомосковському, Павлоградському, Олександрівському повітах Катеринославщини, Борзнянському, Новгород-Сі-

верському Чернігівщини рівень урбанізації становив 6,8 % — 9,3 %. Низьким рівнем урбанізації відзначалися Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії, Городнянський, Козелецький, Остерський та Сосницький повіти Чернігівської, де в містах проживало в середньому не більше 4,7 % жителів.

Темпи приросту міського населення в повітах перевищували відповідний показник по повіту з губернським центром. Так, якщо на Катеринославщині в 1897 — 1914 рр. кількість городян зросла в 2,14 раза, то у «столичному» повіті — в 1,83 раза. На Чернігівщині відповідні показники становили 1,6 та 1,2 раза.

Проблема ролі міст в українському суспільстві, їхнього впливу на розгортання національно-культурного і політичного відродження в сучасній історіографії розглядається з позицій «мобілізаційних можливостей» українського руху. Об'єктом аналізу стають чисельність українців, наявність інституцій економічного (кооперативи, споживчі товариства), політичного (осередки українських та неукраїнських політичних партій, преса), культурно-просвітницького («Просвіти», губернські учені архівні комісії) характеру по містах.

Національний потенціал українців по містах Лівобережжя на початку ХХ ст. був чималий. Згідно з даними перепису 1897 р., в 61 місті проживало 535 157 українців, або 48,3 %. Частка українців коливалась від 20,2 % у Таврійській і 27 % Катеринославській губерніях до 54,1 % у Харківській та 57,2 % Полтавській. У Чернігівській вона дорівнювала середньому показнику — 48,8 %²⁰. По губернських центрах відсоток українців був значно меншим за середні показники як даної губернії, так і Лівобережжя в цілому: 36,4 % у Чернігові, 25,9 % — Харкові, 15,8 % — Катеринославі. Виняток становила Полтава, 56 % мешканців якої визнавали себе українцями.

Натомість, у більшості повітових, безповітових та позаштатних міст національне ядро населення було виразно українським: у 21 місті — понад 75 %, у 25 — від 50 до 75 %. Лише у трьох містах українців було від 33 до 50 % і восьми — менше третини жителів. Для порівняння, росіян нараховувалося 356 594 особи, або 32,2 % міського населення на зазначеній території.

Пряких даних щодо чисельності українців по містах напередодні Першої світової війни не існує. Оцінки, що наводяться, мають надто широкий діапазон: від констатації падіння чисельності українців, зокрема внаслідок асиміляції, до згадок про масовий відтік зубожілого в ході столипінської аграрної реформи українського селянства на за-

робітки до міст²¹. Однак зміни чисельності населення міст, у тому числі внаслідок міграцій, не можна розглядати як процес, що має лише один вектор. Різні регіони імперії, соціальні групи були неоднаковою мірою причетні до поповнення міського населення. Неоднаковим був сам термін перебування цих людей по великих і малих містах. Останні все тісніше втягувалися в мережу господарських та культурних зв'язків історичних областей, займаючи власні ніші у внутрішньорегіональних та міжрегіональних контактах. Контингент жителів таких міст вирізнявся більшою стабільністю. Повітове місто ставало не лише тим проміжним пунктом, звідки уродженці даного регіону робили наступний крок до великих міст, але й відкривало нові можливості самореалізації місцевою людністю свого потенціалу.

Відзеркаленням нових тенденцій було істотне збільшення бюджетів саме повітових, безповітових та позаштатних міст. Зокрема, у Харківській губернії між 1899–1912 рр. вони зросли в 3,2 раза (у Харкові — у 2,7 раза), у Чернігівській губернії — в 2,4 раза (у Чернігові — в 1,8 раза)²². У структурі витрат міських самоврядувань перше місце посіло фінансування освіти. Приміром, у Харківській губернії воно становило в 1912 р. 16 % від сукупних витрат, у Чернігівській — майже 19 % (по Харкову та Чернігову відповідно 9,3 % та 11,8 %). Як наслідок, темпи зростання шкільної мережі, кількості учнів стали вищими саме в повітових містах. Так, якщо в 1904–1910 рр. загалом по Харківській губернії кількість середніх навчальних закладів зросла в 1,4 раза, а число учнів — в 1,2 раза, то в повітових, безповітових та позаштатних містах — в 1,7 та 1,6 раза²³. Між 1910–1914 рр. зростання шкільної мережі прискорилося. Це надавало більше шансів для вихідців із «глибинки», у тому числі українців, здобути освіту.

Щоб оцінити належним чином значення зрушень в освітній сфері міст регіону, варто придивитися до зарубіжного та вітчизняного історичного досвіду. Перший надає приклади того, що освітня система здатна витворювати і продукувати нову суспільність навіть незалежно від того, якою мовою молодь здобувала освіту. У дослідженні Б. Андерсона «Уявлені спільноти» акцентується увага саме на таких явищах. Він зазначає, посилаючись на приклад Індонезії колоніальної доби: «Ніщо так не вплинуло на усвідомлення цього зв'язку, як школи, що на зламі століття в усе більших кількостях відкривались режимом Батавії... Уніфіковані підручники, стандартизовані дипломи й атестати, суворо відрегульована градація вікових груп, класів і навчальних матеріалів створювали самі по собі замкнутий, взаємо-

пов'язаний світ пізнання. Та не менш важливою була й географія цієї ієрархії. Стандартні початкові школи були розкидані в селищах і маленьких містечках колонії; неповні й повні середні школи — в більших містах і провінційних центрах; тоді як вища освіта (верхівка піраміди) зосереджувалась у колоніальній столиці Батавії... З усіх куточків обширної колонії, але не з-поза неї, молоді пілігрими рухалися до центру і вгору... Й вони знали, що звідки б не прийшли, всі вони читали однакові книжки й вирішували однакові арифметичні задачі. Вони також знали, навіть не маючи певності, що туди дійдуть — і більшості це таки не вдавалося — що Римом була Батавія, і що столиця надавала «сенсу» всім цим мандрям, пояснюючи в результаті, чому «ми» є «тут» «разом»²⁴.

Тільки в українських землях Російської імперії Батавією (Джакартою) вже були Харків або Київ, а не престижні, але віддалені Санкт-Петербург чи Москва. Місцеві губернські центри відкривали можливості для самореалізації не гірші від столиць. Вважаю, у нашому випадку можна провести також певну аналогію із впливом заснованого 1804 року Харківського університету на розгортання українського Відродження XIX ст. Чи не відкривалися можливості українського культурного прориву на початку XX ст. саме через подібні зрушення по містах української «глибинки»? При цьому роль місцевих осередків освіти відігравали середні школи, що в значній кількості відкривалися в повітових та інших центрах.

Чимало молодих людей, що належали до покоління Б. Антоненка-Давидовича, Є. Маланюка, М. Хвильового, стали активними учасниками української національно-демократичної революції та Відродження 1920-х рр. Розпочинали вони свій шлях до національного самоусвідомлення, здобуваючи середню освіту, навчаючись самостійно мислити у провінційному місті: Охтирці, Єлисаветграді, Богодухові. Перефразуючи Л. Старицьку-Черняхівську, можна стверджувати, що це було «друге покоління українських дітей». На відміну від свого покоління, яке вона назвала «першими українськими дітьми. Не тими дітьми, що виростають у селі, в рідній сфері стихійними українцями, — ми були дітьми городянськими, яких батьки [Вид. нами. — Д. Ч.] виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями з повитку»²⁵, українська молодь передвоєнних років виховувалась у значно модернізованій атмосфері: централізованій школи, відкритих дискусій навколо українського питання. І не їх провина, що, за словами Б. Антоненка-Давидовича, «можливість створити

з України самостійну державу прийшла раніше, ніж ми до того були готові як нація»²⁶.

Таким чином, на сучасному етапі дослідження історії українських міст початку ХХ ст. набуває якісно нових рис. І хоча поки що увага фахівців зосереджена на великих містах, деяких яскравих епізодах, видатних особистостях, політичних подіях, виникненні та діяльності політичних партій у тому чи іншому населеному пункті, все помітнішою стає тенденція до соціально-контекстуального підходу у вітчизняній урбаністиці. Назріла потреба порівняльного регіонального та типологічного аналізу, студіювання всіх аспектів життя повітових, безповітових та позаштатних міст, в яких проживало напередодні Першої світової війни понад 68 % городян. Саме побут, самосвідомість, економічна діяльність останніх визначали обличчя більшості міських жителів тієї доби. На наш погляд, тенденції еволюції чисельності міського населення дозволяють дійти висновку, що на початку ХХ ст. поруч і паралельно зі зростанням населення губернських, набирала силу тенденція до прискороного зростання малих і середніх міст. Процес урбанізації ставав більш рівномірним, природним. Не існувало надто різючих відмінностей за рівнем урбанізації між повітими півночі та півдня Лівобережжя. Привабливим стартовим майданчиком ставали не лише великі міста, а й повітові та інші центри, де можна було здобути освіту, отримати більш оплачувану роботу. В українських містах розпочався процес творення нової міської спільноти, що відбувався по-різному в кожному окремому місті. Шлях нових городян до України виявився доволі складним, але це — тема окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. — К., 1999; Дніпропетровськ: віхи історії. — Дніпропетровськ, 2001; Іваненко В.В., Кавун М.Е. Катеринослав-Дніпропетровськ: віхи історичного поступу // Грані. — 2001. — №1. — С. 3-9; Полтава. Історичний нарис. — Полтава, 1999; Харків — моя мала Батьківщина: Навч. посібник з народознавства. — Х., 2003; Чорний Д.М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. — Х., 1995.
2. Змиев. — Х., 1992; Валки. — Х., 1992; Чугуїв. — Х., 1992; та ін.
3. Белашов В.И. Глухов: Забытая столица гетманской Украины. — К., 1992; Михайлов Б.Д. История города Мелитополя. — Запорожье, 1998; Волова Л., Чуприна А. Александровск-Запорожье: Очерки истории города. — Б.М., 1997; Давиденко Ю. З історії Ніжинської «Просвіти» (1907-1920 рр.) //

Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 75-81; Славетні миргородці: Енциклопедичний довідник. — Миргород, 1998; Татаринов С.И. Бахмут. Очерки истории 1783-1917. — Артемовск, 2001; та ін.

4. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 1993; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 2000; Щербак Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Донецьк, 2001; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Х., 2002; Дмитрієв В.В. Градоначальства Півдня України в XIX — на початку XX ст.: Автреф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2003; Прищепа О.П. Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Чернівці, 2003.

5. Захаров І. Історія Вовчанщини. — Вовчанськ, 1995; Удовик І., Кукса М. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина (Кн. перша). — Куп'янськ, 1998; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип 3. Чернігівщина на початку XX століття. 1900-1917. — Чернівці, 1998; Герлігі П. Вказ. пр. — С. 167-225; Мірошніченко І. Старобільщина. Історико-краєзнавчий нарис. — Луганськ, 2002.

6. Дністрянський М.С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти / Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнар. наук. - практ. конф. (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). — Рівне, 1993. — С. 7-9; Місто // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1585-1596; Верменич Я.В. Історичне місто як об'єкт регіональних досліджень // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36 статей). Вип. 10. — К., 2000. — С. 73-87; Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнар. наук. конгрес. Чернівці, 2000 р. — Чернівці, 2001. — С. 325-330; Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу Національно-демократичної революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 2003.

7. Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России: Очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами // Записки Императорского Русского географического общества по отделению статистики. Т. X, вып. 2. — СПб, 1910.

8. Гуменюк А.О. Вказ. пр. — С. 8.

9. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — СПб., 1999. — Т. 1. — С. 282, 312.

10. Російський державний історичний архів (РДІА) (Санкт-Петербург). Ф. 1288. Оп. 5. 1906. Спр. 99*, 99*; 1912, спр. 173.

11. Города России в 1910 году. — СПб, 1914. — С. 478, 486, 502.
12. РДІА. Ф.1288. Оп.5.1910. Спр.37; 1911. Спр.108; 1912. Спр. 245.
13. Города России в 1904 г. — СПб., б.г.— С. 388; Города России в 1910 году. — С. 480, 504.
14. Дніпропетровськ: віхи історії. — С. 84.
15. Утро. — 1909. — 22 мая.
16. Івченко А. Міста України: Довідник.— К.,1999. — С. 4.
17. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. Вып.І.— Х., 1930. — С. 128-130.
18. Усі підрахунки зроблено нами за виданням: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи.1897 г. — СПб., 1904-1905. — Вып. 13, 33, 41, 46, 48. — Табл. «Состав наличного населения обоего пола», XXII.
19. Усі підрахунки зроблено нами за виданням: Статистический ежегодник России. 1914 г. — Пг., 1915. — С. 36-47.
20. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи.1897 г. — СПб., 1904-1905. — Вып. 13, 33, 41, 46, 48. —Табл. XXII.
21. Боцюрків Б. Соціальна структура підсоветської України // Самостійна Україна. — 1957. — Ч. 3. — С. 13; Rethinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981. — P.157-162, 204-207; Історія України: Нове бачення: У 2 т. — К.,1995. — Т.2. — С. 279; Реєнт О. У робітнях історичної науки. — К.,1999. — С. 39.
22. РДІА. Ф.1287. Оп. 28. Спр. 834. Арк. 2-86; спр. 839. Арк.2-77^а; Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженности городских поселений на 1912 год. — Пг., 1917. — С. 244-255.
23. Города России в 1904 г. — С. 326; Города России в 1910 году. — С. 462.
24. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — 2-е вид., перероб. — К., 2001. — С. 152-153.
25. Політична історія України ХХ ст.: Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. — 1917 р.). — К., 2002. — С. 218.
26. Антоненко-Давидович Б.Д. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. — К., 1999. — С. 224.